

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gezin en grens: Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig

Bonjour, S.A.

Citation

Bonjour, S. A. (2007). Gezin en grens: Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig. *Migrantenstudies*, 23(1), 2-23. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/23396>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/23396>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gezin en grens. Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig

*Saskia Bonjour**

Samenvatting

Dit artikel biedt een overzicht van politiek debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland van de jaren vijftig tot op heden. Op basis van een systematische analyse van documenten uit de parlementaire archieven wordt bekeken welke impliciete overtuigingen en percepties vorm en richting hebben gegeven aan de ontwikkeling van het migratiebeleid. In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog werden arbeidsmigranten als tijdelijke gasten beschouwd, en was de overkomst van hun gezin aan strenge voorwaarden onderworpen. In het kader van het minderhedenbeleid van de jaren tachtig is de regelgeving voor gezinshereniging significant versoepeld. Vanaf begin jaren negentig tenslotte vindt een nieuwe benadering van het migratievraagstuk opgang, waarin enerzijds 'individuele verantwoordelijkheid' en anderzijds 'culturele achtergrond' kernthema's zijn. Als gevolg hiervan neemt het beleid op het gebied van gezinsvorming en gezinshereniging opnieuw een restrictieve wending. Een verklaring voor deze verschuivingen kan worden gevonden in de manier waarop beleidsmakers binnen de Nederlandse samenleving grenzen trekken tussen insiders en outsiders.

Inleiding

Stel je voor, je bent minister. En je moet bepalen of een vreemdeling in Nederland mag komen wonen. Die vreemdeling wil hiernaartoe komen om met zijn geliefde die in Nederland woont een gezin te stichten. Dat is een zwaarwegend argument want gezinsleven is in Nederland een groot goed. Daartegenover staat dat de Nederlandse kiezers zich zorgen maken over het effect van immigratie op de Nederlandse samenleving en van jou verwachten dat je een restrictief migratiebeleid voert. Hoe kom je tot een beslissing?

In werkelijkheid wordt die beslissing niet door één iemand genomen, maar door een bont gezelschap van politici, ambtenaren, juristen en anderen die betrokken zijn bij de complexe praktijk van het migratiebeleid. Bovenstaand gedachte-experiment laat misschien wel iets zien van de spanningen die inherent zijn aan het voeren van gezinsmigratiebeleid. Sinds de jaren zeventig vormen gezinsvorming en gezinshereniging¹, naast asiel, in kwantitatieve termen het belangrijkste legale immigratiekanaal in Nederland. Gezinsmigratie, de maatschappelijke gevolgen daarvan en de manier waarop het Nederlands beleid daarop anticipeert en reageert zijn al minstens vier decennia regelmatig onderwerp van pregnante politieke en publieke debatten.

Toch is de wetenschappelijke aandacht voor beleidsvorming op dit gebied tot nu toe relatief beperkt gebleven. Gezinsmigratie wordt veelal benaderd als volgmigratie, als afgeleide van 'autonome' migratieprocessen als arbeidsmigratie en asiel. Wellicht verklaart dit waarom het Nederlands gezinsmigratiebeleid slechts zelden zelfstandig onderwerp van wetenschappelijk onderzoek is geweest. Belangrijke uitzondering op deze regel vormen de rechtssociologische studies van Betty de Hart (1997; 2003) en Sarah van Walsum (2002; 2004; 2005)², waarin aandacht wordt besteed aan de historische ontwikkeling van het gezinsmigratiebeleid en aan de politiek-maatschappelijke context waarin die ontwikkeling plaats vindt. Dit artikel bouwt hierop voort. Het biedt een overzicht van het politiek debat en de beleidsvorming op het gebied van gezins- en huwelijksmigratie in Nederland van de jaren vijftig tot op heden. Daarbij staat de vraag centraal welke – veelal impliciete – overtuigingen en percepties het paradigma vormen waarbinnen gezins- en huwelijksmigratiebeleid wordt geformuleerd. Beleidsvorming wordt benaderd als een subjectief politiek proces, waarin betrokken actoren in interactie met elkaar bepalen wat als een beleidsprobleem wordt beschouwd, hoe dat probleem wordt gedefinieerd en welke oplossingen geschikt worden geacht³. Om de ontwikkeling van het beleidsparadigma voor gezinsmigratie in de na-oorlogse periode te reconstrueren is een systematische analyse gemaakt van documenten uit de archieven van het parlement, waarbij ernaar is gestreefd een zo compleet mogelijk overzicht te verkrijgen van de kamerdebatten op dit beleidsveld over de gehele periode⁴.

Een doorslaggevend element in het beleidsparadigma voor migratie is het onderscheid tussen 'insiders' en 'outsiders'. Migratiebeleid voeren betekent onderscheid maken tussen mensen.

Beleidsmakers formuleren categorieën en criteria op grond waarvan besloten wordt aan wie toegang en verblijf op het nationaal grondgebied wordt toegestaan en aan wie niet, en wie mag delen in de rechten, vrijheden en materiële voorrechten die de staat zijn burgers verleent en wie niet. Processen van insluiting en uitsluiting zijn dus inherent aan het maken van migratiebeleid. Het onderscheid tussen mensen die 'erbij horen' en buitenstaanders is echter geen objectief gegeven; het wordt gecreëerd in de interactie tussen politici, beleidsmakers en andere betrokken actoren. Daardoor is de grens tussen outsiders en insiders geen strak getrokken lijn, maar een grijs gebied van graduele overgangen en gedifferentieerde categorieën, dat voortdurend opnieuw geëvalueerd en geïnterpreteerd wordt. Beleidsvorming op het gebied van migratie vindt plaats in het spanningsveld tussen insluiting en uitsluiting en wordt bepaald door het relatieve gewicht van deze twee tendensen.

Binnen het beleidsveld van gezins- en huwelijksmigratie treden de spanningen tussen insluiting en uitsluiting versterkt naar voren. Gezinsmigratiebeleid betreft de regulering van toegang en verblijf van echtgenoten, kinderen of andere familieleden van legale ingezetenen. Degenen die om toegang vragen zijn vreemdelingen en daarom 'buitenstaanders', die de staat toegang mag weigeren als dat in het belang van de gemeenschap wordt geacht. Degenen bij wie zij zich willen voegen behoren echter tot de ingezetenen. Als zodanig mogen zij van de staat een zekere zorg voor hun welzijn verwachten, onder andere voor de bescherming van hun gezinsleven. De staat moet een afweging maken tussen de belangen van het individu dat met zijn gezin samen wenst te leven en het belang dat het bredere publiek heeft bij het bewaken van de 'grenzen' van de gemeenschap. De voorwaarden waaraan een individu moet voldoen om zijn gezinsleden over te mogen laten komen zijn daarom onder andere afhankelijk van de mate waarin deze aanvrager zelf als een lid van de gemeenschap wordt beschouwd. In dit artikel zal ik laten zien dat een studie van het politiek debat en beleid op het gebied van gezinsmigratie inzicht biedt in de manieren waarop de grenzen tussen insiders en outsiders worden getrokken binnen de ingezetenen bevolking, dat wil zeggen binnen de Nederlandse samenleving.

Dit artikel is chronologisch opgebouwd. Op basis van bestaande literatuur over het Nederlands migratiebeleid kan de na-oorlogse periode worden ingedeeld in drie verschillende fases, die elk gekenmerkt worden door een specifiek denkkader inzake het migratievraagstuk. De eerste fase is de periode van de 'gastarbeiders' en loopt van de jaren vijftig tot de jaren zeventig. De tweede fase is die van het minderhedenbeleid en loopt van de late jaren zeventig tot begin jaren negentig. De laatste fase, waarin individualisering centraal staat, loopt van de jaren negentig tot heden. Voor elke fase wordt bekeken waar de grens tussen insiders en outsiders wordt gelegd en welke invloed dit heeft op het gezins- en migratiebeleid.

Het leed van gastarbeiders. De jaren vijftig, zestig en zeventig

De economische groei die volgde op de eerste moeilijke jaren na de Tweede Wereldoorlog leidde in Nederland, net als in omringende landen, tot ernstige tekorten op de arbeidsmarkt. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vonden arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied hun weg naar Nederland. In eerste instantie bestond de groep buitenlandse arbeiders vooral uit Italianen en Spanjaarden, maar in de loop van de jaren zestig zouden Turken en Marokkanen de meerderheid gaan vormen. Het aantal migranten fluctueerde naar gelang de vraag op de arbeidsmarkt toe- of afnam. In het algemeen bleef het overheidsbeleid beperkt tot het reguleren van bestaande stromen, met name door middel van wervingsovereenkomsten met de landen van herkomst waarin de voorwaarden voor selectie, werk en verblijf van de arbeidsmigranten waren vastgelegd. (Tinnemans, 1994: 9-127; Van Amersfoort, 1999: 146-148; Entzinger 1985: 65-67; Obdeijn 1987)

Fundamenteel element van debat en beleid over migratie in deze periode was het standpunt dat van vestigingsmigratie géén sprake kon zijn, aangezien Nederland één van de meest dichtbevolkte landen in de wereld was, waar bovendien een ernstig woningtekort heerste. Arbeidsmigratie werd als een economische noodzaak beschouwd en daarom geaccepteerd, onder de strikte voorwaarde dat het verblijf van de migranten *tijdelijk* zou zijn. Algemeen werd aangenomen dat de arbeidsmigranten zelf ook de voorkeur gaven aan een tijdelijk verblijf⁵. In 1964 stelde de Staatssecretaris voor Sociale Zaken: "Deze mensen komen om te trachten in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk te sparen en hebben dikwijls vrij concrete bedoelingen met wat zij met het gespaarde geld in hun eigen land gaan beginnen. Wanneer het bedrag ter verwezenlijking van dat concrete doel is bereikt, blijven zij over het

algemeen niet langer.”⁶ Deze afwijzing van permanente vestiging en nadruk op tijdelijk verblijf vindt zijn uitdrukking in het algemeen gebruik van de term ‘gastarbeiders’.

Dit denken over arbeidsmigranten als tijdelijke gasten resulteerde in relatief strenge regelgeving op het gebied van gezinshereniging. In eerste instantie wenste de regering alleen ongehuwde arbeiders te werven, vanwege de woningnood.⁷ Al snel bleek het aanbod van ongehuwden echter ontoereikend en besloot Nederland ook gehuwde arbeidsmigranten te accepteren, waarbij hen van tevoren expliciet werd meegedeeld dat zij hun gezin achter zouden moeten laten. Gezinshereniging was pas toegestaan indien een arbeidsmigrant over passende huisvesting beschikte, een arbeidscontract had voor minstens een jaar, en tenminste twee jaar (EEG-burgers) of drie jaar (niet-EEG-burgers) in Nederland had gewerkt. Met name door deze laatste voorwaarde, de zogenaamde ‘wachttijd’, was het Nederlands beleid strenger dan dat van sommige omringende wervingslanden⁸.

In het algemeen was gezinsmigratie in de jaren vijftig en zestig nog zelden onderwerp van debat in de Eerste en Tweede Kamer. Wanneer parlementariërs echter wel over gezinshereniging spraken, had hun betoog een sterke morele lading. Met name de Christelijke partijen spraken bezwaren uit tegen de “gedwongen gezinssplitsing” waartoe het regeringsbeleid leidde en vroegen om aandacht voor het “zeer menselijke, maar ook morele aspect van dit probleem”⁹. Binnen de christen-democratische ideologie werd het traditionele gezin tot in de jaren zeventig als “dé centrale eenheid in de samenleving” beschouwd (Blom 1993: 36; cf. Streek 1993). De scheiding van arbeidsmigranten van hun vrouw en kinderen werd door een KVP-parlementariër beschreven als “uiterst pijnlijk”¹⁰ en de regering werd verzocht om “zo enigszins mogelijk de thans geldende harde richtlijnen te verzachten”¹¹.

Linkse parlementariërs besteedden in de jaren vijftig en zestig zelden aandacht aan gezinshereniging. Als verklaard vertegenwoordigers van de Nederlandse arbeidsklasse zagen zij buitenlandse arbeidskrachten vooral als potentiële concurrentie voor hun kiezers. In het algemeen pleitten zij vaker voor aanscherping dan voor versoepeling van het migratiebeleid.¹² De VVD daarentegen steunde het pleit van de Christelijke partijen voor een soepeler gezinsmigratiebeleid. Daarmee verdedigden de liberalen de belangen van de werkgevers. Gastarbeiders waren in deze jaren een schaars goed en bij de werving moest het Nederlands bedrijfsleven de concurrentie aangaan met onder meer Duitse, Franse en Belgische bedrijven. Door de mogelijkheden voor gezinshereniging te versoepelen zou Nederland een aantrekkelijker bestemmingsland worden en daarmee zouden Nederlandse bedrijven sterker staan in de ‘wervingscompetitie’. De VVD zocht aansluiting bij de christelijke partijen door de strenge voorwaarden die de regering aan gezinshereniging verbond te bekritisseren als “iets dat nauwelijks past in een sociaal-christelijk beleid” en zelfs als “onbevredigend en eigenlijk onverantwoord”.¹³

In het parlement mag gezinsmigratie in deze periode nog niet zo geregeld op de agenda hebben gestaan, binnen de regering was gezinshereniging al snel een belangrijk en controversieel thema. John Schuster (1999: 174-181) beschrijft hoe het Ministerie van Sociale Zaken, dat soepeler regelingen voor gezinshereniging voorstond en daarin gesteund werd door Economische Zaken, herhaaldelijk botste met de Ministeries van Justitie, Maatschappelijk Werk en Volkshuisvesting, waar men vanwege de woningnood maar ook vanuit overwegingen van migratiebeheersing ernstige bezwaren had tegen het op grote schaal toestaan van gezinshereniging. Met steun van de Christelijke en liberale politieke partijen, die gezamenlijk van 1959 tot 1973 vrijwel zonder onderbreking de regering vormden, won Sociale Zaken uiteindelijk het pleit. In de loop van de jaren zestig werd de wachttijd geleidelijk verkort: in plaats van na 2 of 3 jaar verblijf in Nederland mochten EEG-burgers en onderdanen van officiële wervingslanden na 1 jaar hun gezin laten overkomen.¹⁴ De wachttijd werd echter niet afgeschaft. Tegen een dergelijke liberalisering van het gezinsherenigingbeleid bleef de regering zich verzetten, met als voornaamste argument steeds de woningnood: “Hoezeer uit algemeen menselijk standpunt gezien een bestending van het gezinsverband van migrerende arbeiders ook wenselijk geacht mag worden, de in Nederland heersende woningnood maakt een integrale aanpassing van het beleid aan deze overweging helaas nog onmogelijk.”¹⁵

In het algemeen biedt de Nederlandse benadering van gezinsmigratie tijdens de eerste twee decennia van de wervingsperiode een wat ambigu beeld. Het was duidelijk dat arbeidsmigranten als ‘gastarbeiders’ werden beschouwd, dus nadrukkelijk niet als lid van de Nederlandse gemeenschap. De overkomst van hun gezin was ongewenst en de voorwaarden die Nederland stelde aan

gezinshereniging waren dan ook strenger dan die in omringende landen. Hoewel zij de afwijzende houding van de regering ten opzichte van permanente vestiging van migranten volmondig deelden, pleitten liberale en christelijke partijen echter voor versoepeling van het gezinsmigratiebeleid. In de loop van de jaren zestig werd de wachttijd inderdaad verkort. In de Kamerdebatten speelden morele overwegingen daarbij een belangrijke rol. Vanuit de christen-democratische ideologie konden arbeidsmigranten niet helemaal als buitenstaanders worden gezien. De Nederlandse overheid werd verantwoordelijkheid toegeschreven voor het welzijn van de arbeidsmigranten en het werd moreel verwerpelijk geacht hen de mogelijkheid te onthouden om met hun gezin samen te leven. Er bestond een zekere spanning tussen de uitsluitende tendensen van het dominante gastarbeiders-paradigma en de insluitende tendensen van de morele waarden van de christen-democratische ideologie.

Waar in de jaren vijftig en zestig de uitsluitende tendens nog duidelijk het overwicht had, zien we dat deze in de loop van de jaren zeventig steeds verder onder druk komt te staan. In de loop van de jaren zeventig werd namelijk steeds duidelijker dat tijdelijke arbeidsmigratie aan het veranderen was in permanente vestiging. Al in 1970, in de 'Nota Buitenlandse Werknemers', constateerde de regering "duidelijk waarneembaar een toename van het aantal volledig buitenlandse gezinnen, hetgeen zou kunnen wijzen op een langere verblijfsduur".¹⁶ Er bestaat geen twijfel over dat deze ontwikkeling ongewenst was. Uitgangspunt van de Nota was dat Nederland "beslist geen immigratieland" was. De regering formuleerde haar standpunt ten opzichte van gezinsmigratie als volgt: "Met alle begrip voor de menselijke aspecten, kan men niet anders dan vaststellen, dat ons land behoefte heeft aan arbeidskrachten uit andere landen, en niet aan nieuwe gezinsvestigingen vanuit het buitenland".¹⁷

In 1970 ging de regering er nog van uit dat de vraag naar buitenlandse arbeidskrachten op de Nederlandse arbeidsmarkt ook op de langere termijn zou blijven bestaan.¹⁸ De oliecrises van de vroege jaren zeventig brachten de regering vrij plotseling op andere gedachten. De Nederlandse economie werd door de crises zwaar getroffen. In respons verscherpte de Nederlandse regering het arbeidsmigratiebeleid, hetgeen praktisch neerkwam op het stopzetten van de toelating van arbeidsmigranten. Anders dan de bedoeling was resulteerden deze maatregelen echter niet in het einde van migratie naar Nederland. De instroom veranderde slechts van karakter. De grote meerderheid van buitenlandse arbeiders, met name de Turken en Marokkanen, besloot zich voor onbepaalde tijd in Nederland te vestigen en hun gezinnen over te laten komen. In plaats van volwassen mannen, zoals in de jaren vijftig en zestig, kwamen in de jaren zeventig vrouwen en kinderen naar Nederland. (Tinnemans, 1994: 81-133; Van Amersfoort, 1999: 147-149; Entzinger, 1985: 65-67; Obdeijn, 1987)

De Nederlandse politiek reageerde vertraagd op deze fundamentele verandering. Het gastarbeider-paradigma, gekenmerkt door de veronderstelling van tijdelijk verblijf, was stevig geworteld in het denken van Nederlandse politici. Daardoor zouden zij bijna een decennium nodig hebben om te erkennen dat de arbeidsmigratie van de jaren vijftig en zestig zich, via het proces van gezinshereniging, **de facto** ontwikkelde tot vestigingsmigratie. In 1974 presenteerde het progressieve kabinet Den Uyl een herschreven versie van de Nota Buitenlandse Werknemers. Uitgangspunt bleef dat Nederland geen immigratieland was of kon worden. De regering constateert daarom met zorg dat "een aanzienlijk en nog steeds toenemend deel van de hier te lande werkzame buitenlandse werknemers neigt tot een langere verblijfsduur of zelfs tot vestiging". Geruststellend was echter de verwachting dat een "selectieproces" plaats zou vinden, waarbij degenen met het "beste aanpassingsvermogen" het langst zouden blijven. De regering schat het percentage "langverblijvers" op een kwart.¹⁹ Pas in 1979, onder het centrum-rechtse kabinet Van Agt, vond werkelijk een 'paradigmawisseling' plaats bij de Nederlandse regering. Op dat moment werd het Vreemdelingenbeleid aangepast aan veranderde omstandigheden, met name het gegeven dat "het verblijf van buitenlandse werknemers in Nederland meer dan vroeger verondersteld werd van niet-tijdelijke aard is".²⁰ De VVD reageerde op deze langverwachte erkenning door de regering te complimenteren met haar "werkelijkheidszin".²¹

Dat het een aantal jaren duurde voordat Nederlandse politici erkenden dat vestigingsmigratie plaats vond in Nederland, had er waarschijnlijk mee te maken dat dit proces algemeen als ongewenst werd beschouwd. Dat gezinshereniging desondanks geen halt werd toegeroepen, is een paradox die slechts begrepen kan worden door de spanning tussen uitsluiting en insluiting die in de jaren zestig al aanwezig was in het politiek vertoog over gezinshereniging en in de loop van de jaren zeventig verder werd versterkt. Morele overwegingen spelen hierin nog steeds een belangrijke rol.

Zo laat de regering er in de Nota Buitenlandse Werknemers van 1974 geen twijfel over bestaan dat ze niet blij is met gezinshereniging. Ze verwijst naar berekeningen van het CPB waaruit blijkt dat de economische voordelen van arbeidsmigratie door gezinshereniging te niet worden gedaan. Gezinshereniging vormt een “ongewenste belasting van de momenteel toch al niet in een rooskleurige situatie verkerende arbeidsmarkt” en brengt maatschappelijke risico’s met zich mee waar het gaat om problemen als “gettovorming”, “fricties”, “ontworteling” en “isolement”. Ondanks al deze bezwaren concludeert de regering echter dat “[v]anuit het gezichtspunt van de buitenlandse werknemer zelf en van de cultuur waaruit hij stamt bezien het daarentegen niet redelijk [is] om gezins- en familieleden te weren wier overkomst hij vraagt omdat hij zich nauw met hen verbonden en verantwoordelijk voor hen voelt. (...) De regering acht het – mede ook vanuit moreel oogpunt – niet gerechtvaardigd om een restrictief beleid te voeren ten aanzien van de toelating van gezins- en familieleden van buitenlandse werknemers, die zelf immers in het Nederlands belang herwaarts gekomen zijn.”²²

In het parlementair debat naar aanleiding van de Nota werden vergelijkbare paradoxale standpunten ingenomen. KVP-kamerlid Hermesen stelde het als volgt: “Wij handhaven dat Nederland geen immigratieland kan zijn. Ofschoon men in volledige vrijheid, eenmaal hier toegelaten zijnde, hier passende arbeid hebbend en behoudend, zelf de duur van zijn verblijf (...) moet bepalen, moeten wij duidelijk en krachtig blijven bevorderen dat de buitenlandse werknemer het zicht op zijn land van herkomst niet verliest, daarmee duidelijk verbonden blijft, ook als hij zijn gezin reeds liet overkomen.” Hermesen pleitte voor sterke “mentale beïnvloeding, voorlichting en vorming” om terugkeer te bevorderen. Daarbij mocht aan de keuzevrijheid van de arbeidsmigrant echter niets worden afgedaan. Wanneer een migrant ervoor koos zijn gezin over te laten komen, moest Nederland dit accepteren “als de consequentie van onze verantwoordelijkheid voor hun welzijn”.²³

Dergelijke schijnbaar tegenstrijdige vertogen zijn kenmerkend voor de ambigue benadering van het migratievraagstuk in Nederland in de jaren zeventig. Het gastarbeiders-paradigma was nog steeds sterk aanwezig. In brede kringen hoopte men dan ook dat zoveel mogelijk migranten zouden terugkeren naar hun landen van herkomst. De reeks beleidsopties die geschikt en passend werden geacht om dit doel te bereiken werd echter beperkt door morele overwegingen, die in de Nederlandse politiek zwaar lijken te hebben gewogen. Anders dan in Frankrijk of Duitsland is gedwongen terugkeer van arbeidsmigranten in Nederland nooit onderwerp van debat geweest.²⁴ Zelfs een regeringsvoorstel om vrijwillige terugkeer te stimuleren met een financiële bonus stuitte op breed verzet.²⁵ Op een vergelijkbare manier lijkt er algemeen overeenstemming over te zijn geweest dat restrictieve maatregelen op het gebied van gezinshereniging niet wenselijk waren. Toen Kamerleden de regering bekritiseerden omdat zij er niet in slaagde de migratiestromen te beheersen, verdedigden de Minister van Justitie en de Staatssecretaris van Sociale Zaken hun beleid door te wijzen op de omvang van gezinshereniging, waarbij zij naar deze migratiestroom verwezen als een “feitelijk gegeven”.²⁶ Klaarblijkelijk bestond er consensus over dat gezinshereniging moest worden toegestaan; van de regering werd niet verwacht dat zij deze vorm van migratie beperkte.

In termen van concreet beleid veranderde er weinig in de jaren zeventig. De basale voorwaarden voor gezinshereniging bleven hetzelfde als in de jaren zestig. Wel werden, als gevolg van veranderende normen in de Nederlandse samenleving, een aantal hervormingen doorgevoerd. Zo werden niet-huwelijkse hetero- of homoseksuele relaties in 1975 erkend als grond voor toelating van de buitenlandse partner van een Nederlander of erkend vluchteling.²⁷ (De Hart 1997: 31-32) In 1979 werden de voorwaarden voor gezinshereniging voor mannen en vrouwen gelijk gesteld. Tot die tijd moesten vrouwen die hun buitenlandse partner wilden laten overkomen aan strengere regels voldoen dan mannen: naast de gebruikelijke voorwaarden moest het huwelijk minstens een jaar bestaan voordat de echtgenoot naar Nederland mocht komen. In de jaren zeventig werd deze categorie van mannen die zich bij hun vrouwen voegden ‘omgekeerde gezinshereniging’ genoemd. Het betrof hier vooral dochters van migranten met een partner uit het land van herkomst. ‘Omgekeerde gezinshereniging’ werd met wantrouwen bezien. In de eerste plaats leek het door de traditionele norm van de man als gezinshoofd ‘onnatuurlijk’ dat de man zijn vrouw zou volgen. (De Hart 2003: 56-57) Daardoor ontstond bij deze gevallen van huwelijksmigratie al snel de verdenking dat het huwelijksinstituut werd misbruikt om toegang tot de Nederlandse arbeidsmarkt te verkrijgen. Daarnaast leidde de instroom van jonge mannen, zelfs als het huwelijk ‘echt’ was, tot ongewenste concurrentie op de arbeidsmarkt. Tenslotte speelde waarschijnlijk een rol dat gezinshereniging, zolang het alleen om de gezinnen van de voormalige arbeidsmigranten ging, een overzichtelijk en beheersbaar proces leek. Wanneer ook de

kinderen van migranten echter een bron van volgmigratie zouden blijken, zou een kettigmigratie kunnen ontstaan waarvan de duur en omvang niet te overzien was. Zoals wij zullen zien is deze categorie, die tegenwoordig ‘gezinsvorming’ wordt genoemd, tot de dag van vandaag een sterk ongewenste vorm van immigratie gebleven.

In de jaren zeventig was dus sprake van een toenemende spanning tussen enerzijds het gastarbeiders-paradigma dat de percepties en verwachtingen van politici bepaalde, en anderzijds de feitelijke ontwikkeling van migratiestromen. De basale termen van de benadering van migratie blijven lange tijd ongewijzigd: Nederland is geen immigratieland, daarom dient het verblijf van arbeidsmigranten tijdelijk te zijn. Zij worden nog steeds beschouwd als gasten, die wanneer zij langer blijven dan hun gastheer lief is, beleefd maar dringend kunnen worden verzocht te vertrekken. Net als in de jaren zestig werd aan de uitsluitende tendensen van deze benadering tegenwicht geboden door ethische overwegingen. Gezinshereniging werd beschouwd als een “fundamenteel recht”, een “verantwoordelijkheid”, iets dat Nederland de gastarbeiders verschuldigd was.²⁸ In essentie was gezinshereniging ongewenst, maar onder Nederlandse politici bestond algemeen het gevoel dat men niet anders kon dan deze te accepteren. Naarmate de gezinshereniging in omvang toenam, werden deze spanningen tussen uitsluitende en insluitende tendensen versterkt en kwam het gastarbeiders-paradigma steeds verder onder druk te staan. Begin jaren tachtig resulteerde dit in een fundamentele wijziging van de benadering van het migratievraagstuk.

Aarden en hechten. De jaren tachtig

Op basis van een invloedrijk rapport van de WRR uit 1979, presenteerde de centrumrechtse regering van premier Lubbers in 1983 de ‘Nota Minderhedenbeleid’, waarin zij een geheel nieuwe benadering van het migratievraagstuk uiteenzette. Uitgangspunt van de Nota was de erkenning dat het verblijf van migranten die in Nederland waren permanent zou zijn. Daarom zou de regering actief beleid ontwikkelen om de volledige en gelijkwaardige participatie van etnische minderheden in de samenleving te bevorderen, met name op het gebied van huisvesting, arbeid en onderwijs. Waar mogelijk zouden aan gevestigde migranten dezelfde sociaal-economische en politieke rechten worden toegekend als aan Nederlandse burgers. Deze beleidswijziging werd bijna unaniem met instemming begroet in het parlement: alleen de communistische en de gereformeerde partij onthielden hun steun. (Fermin, 1997: 242-3; Guiraudon, 2000: 130-4) Het nieuwe minderhedenbeleid droeg duidelijk de sporen van de Nederlandse politieke traditie van pluralisme. De term ‘minderheden’ zelf verwees naar het traditionele beeld van de Nederlandse samenleving als samengesteld uit minderheden. Immigranten werden in zekere zin beschouwd als **“just a few more groups added to the sociocultural patchwork”** (Entzinger 1985: 58). Het regeringsbeleid was er expliciet en actief op gericht om minderheden ruimte te bieden voor collectieve culturele expressie. Daarbij werden formele consultatieprocedures opgezet zodat de vertegenwoordigers van minderheden konden worden betrokken in beleidsdiscussies die voor hen van belang waren. Centrale elementen van het nieuwe minderhedenbeleid waren dus het principe van gelijke behandeling, cultureel pluralisme en een meer collectieve dan individuele benadering van de maatschappelijke integratie van migranten.

Op het gebied van het vreemdelingenbeleid had deze nieuwe benadering twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats werd de juridische positie van gevestigde migranten verbeterd. Nu het permanente karakter van het verblijf van migranten in Nederland was erkend, was volledige integratie in de Nederlandse samenleving het primaire beleidsdoel geworden, in plaats van terugkeer naar het land van herkomst. Verblijfsrechtelijke zekerheid – de zekerheid dat men niet zal worden gedwongen het land te verlaten – werd gezien als een eerste vereiste om migranten in staat te stellen om in Nederland “te aarden en te hechten”.²⁹ Op de tweede plaats werd een restrictief toegangsbeleid beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van het minderhedenbeleid. De inspanningen van de regering om de maatschappelijke positie van migranten te verbeteren zouden vruchteloos zijn als de doelgroep van het beleid zich bleef uitbreiden en vernieuwen. In het belang van gevestigde migranten moest het aantal nieuwkomers daarom tot een minimum worden beperkt.

Binnen het beleidsveld van gezinsmigratie gingen deze twee beleidsdoelen – de versterking van de verblijfsrechtelijke positie van gevestigde migranten en een restrictief toegangsbeleid – niet altijd probleemloos samen. Het recht om met hun gezin samen te leven en om te trouwen met de partner van hun keuze was een onderdeel van de versterking van de rechtspositie en de gelijke behandeling van gevestigde migranten. Bovendien bevorderde het paradigma van het nieuwe

minderhedenbeleid een positieve benadering van gezinshereniging, aangezien het de nadruk legde op de inbedding van de individuele migrant in sociaal-culturele netwerken, waaronder zijn gezin. Verondersteld werd dat leven binnen de familiale kring bevorderlijk was voor de maatschappelijke integratie (Van Walsum 2002: 140). Daartegenover stond echter dat de gezinsleden van gevestigde migranten een aanzienlijk deel vormden van de instroom van nieuwkomers die de regering tot een minimum wilde beperken.

In het geheel genomen leidde de nieuwe benadering van het migratievraagstuk tot een liberalisering van de regelgeving voor gezinsmigratie. In de vroege jaren tachtig werd gezinshereniging gemakkelijker gemaakt voor gevestigde migranten, dankzij een significante versoepeling van het inkomensvereiste. Tot die tijd waren alleen Nederlandse staatsburgers en vluchtelingen vrijgesteld van het inkomensvereiste, indien het ontoereikend inkomen niet aan henzelf te wijten was, bijvoorbeeld in geval van onvrijwillig ontslag. De reikwijdte van deze uitzondering werd nu verbreed tot alle houders van een vestigingsvergunning.³⁰ Aan deze hervorming lag de gedachte ten grondslag dat gevestigde migranten niet langer dan noodzakelijk van hun gezin gescheiden moesten blijven. (Van Walsum 2005: 13). Voor voormalige arbeidsmigranten, die inmiddels in grote meerderheid in het bezit van een vestigingsvergunning waren, was dit een wezenlijke verbetering. De sectoren waar de arbeidsmigranten werkten waren zwaar getroffen door de economische recessies van de jaren zeventig en tachtig en veel van hen hadden hun baan verloren. Dankzij de hervorming konden zij desondanks hun gezin laten overkomen. Waar het de voorwaarden voor gezinshereniging betrof, werden primaire migranten en Nederlandse burgers inderdaad vrijwel gelijk behandeld. Daar kwam bij dat toegang voor gezinshereniging nu als toegang voor permanente vestiging werd beschouwd. Aangezien verblijfszekerheid als een voorwaarde voor maatschappelijke integratie werd gezien, kregen gezinsleden van migranten een sterke verblijfsspositie, die uitzetting vrijwel onmogelijk maakte zolang het gezinsverband bleef bestaan.³¹

Niet alle vormen van gezinsmigratie werden echter zo positief ontvangen. Discussie ontstond met name over de kinderen van de voormalige arbeidsmigranten, zogenaamde 'tweede generatie migranten'. Men maakte zich zorgen over de professionele en sociale vooruitzichten van kinderen die pas op latere leeftijd, nadat zij hun scholing hadden afgerond, naar Nederland kwamen. De regering zag liever dat kinderen zo jong mogelijk in Nederland kwamen wonen. Internationale verdragsverplichtingen maakten het echter onmogelijk de leeftijdsgrens lager dan meerderjarigheid te stellen. Deze beperkte beleidsruimte werd betreurd, maar het probleem werd gedeeltelijk opgelost doordat de meerderjarigheid in Nederland midden jaren tachtig werd verlaagd van 21 naar 18 jaar.³² Daarmee werd automatisch ook de leeftijdsgrens voor kinderen die zich bij hun ouders in Nederland wilden voegen verlaagd tot 18 jaar.

De meest controversiële kwestie was echter gezinsvorming: kinderen van migranten die een buitenlandse partner wilden laten overkomen. De regering maakte op ondubbelzinnige wijze duidelijk dat zij deze vorm van migratie ongewenst achtte: "Toelating voor gezinsvorming betekent toelating van vreemdelingen op een zodanige leeftijd, dat zij op tal van gebieden - arbeidsmarkt, opleiding, scholing - in een kansloze positie komen te verkeren. Met grote waarschijnlijkheid is te verwachten dat zij tot de structurele werklozen zullen gaan behoren, voor wie - ook in de toekomst - zeer weinig perspectieven zijn". De regering verwachtte dat de voortdurende groei van deze groep "kansarmen" het minderhedenbeleid ernstig onder druk zou zetten, vooral gezien het feit dat "de aangeduide kansloze positie van hier te lande gevestigde groepen vreemdelingen zich kan voortzetten over toekomstige generaties".³³

Op basis van deze overwegingen nam Staatssecretaris van Justitie Korte-Van Hemel (CDA) een maatregel aan die al snel de '1445-maatregel' werd genoemd. In 1983 waren de voorwaarden waaronder tweede generatie migranten een vestigingsvergunning konden krijgen versoepeld. Anders dan primaire migranten zouden tweede generatie migranten echter niet worden vrijgesteld van het inkomensvereiste, zelfs als zij in het bezit waren van een vestigingsvergunning. Ze zouden over voldoende inkomen - 1445 gulden - moeten beschikken om hun huwelijkspartner te laten overkomen. De vrijstelling van het inkomensvereiste, zo stelde de regering, was bedoeld voor voormalige arbeidsmigranten, als erkenning voor hun bijdrage aan de Nederlandse economie.³⁴ Daarnaast was de regering van mening dat "de buitenlandse jongeren in Nederland, blijkende uit de partnerkeuze, kennelijk nog zoveel banden met hun land van herkomst hebben dat, wanneer niet aan de voorwaarden voor toelating wordt voldaan, vestiging aldaar een alternatief biedt".³⁵

De maatregel stuitte op grote weerstand van de linkse partijen en D66. Kamerleden stelden dat de maatregel het principe van gelijke behandeling ondermijnde, aangezien tweede generatie migranten aan strengere voorwaarden zouden moeten voldoen dan primaire migranten en jonge Nederlanders. Zij verwachtten dat de maatregel in de praktijk zou neerkomen op een verbod op gezinsvorming tot de leeftijd van 23 jaar, gezien de lage lonen voor jongeren. Zelfs het CDA gaf de Staatssecretaris niet meer dan het voordeel van de twijfel.³⁶ Deels als gevolg van deze politieke druk werd de 1445-maatregel na minder dan twee jaar afgeschaft. (Böcker 1992: 61) Een evaluatie had aangetoond dat de omvang van de instroom via gezinsvorming veel kleiner was dan verwacht en dat de gevreesde belasting van het toelatings- en minderhedenbeleid dus uitbleef. In 1985 werden de voorwaarden voor gezinshereniging voor eerste en tweede generatie migranten gelijkgesteld: net als Nederlandse burgers en vluchtelingen waren zij vrijgesteld van het inkomensvereiste, indien hen niet kon worden verweten over onvoldoende inkomen te beschikken.³⁷

In de jaren tachtig vond dus een fundamentele verschuiving plaats in de Nederlandse benadering van het migratievraagstuk. In plaats van als buitenstaanders, 'gasten', werden migranten nu beschouwd als insiders: permanente leden van de samenleving. Aangezien het nieuwe minderhedenbeleid een groepsbenadering was waarin de nadruk lag op het belang van sociale en culturele groepsstructuren, werd leven in de gezinskring als voorwaarde beschouwd voor de maatschappelijke integratie van migranten. Gevolg daarvan was dat het gezinsmigratiebeleid in de jaren tachtig liberaler was dan op enig ander moment tijdens de na-oorlogse periode (Van Walsum 2005: 13). Dit insluitende paradigma kende echter zijn grenzen. De grenslijn tussen insiders en outsiders verdween niet: zij verschoof alleen, zodat gevestigde migranten tot de insiders gingen behoren.³⁸ Juist om de belangen van deze nieuwe insiders te beschermen, werden andere potentiële migranten geweerd. Op het gebied van gezinsmigratie werd de grens van deze inclusieve benadering zichtbaar in de discussies over gezinsvorming. Het is veelzeggend dat de regering de keuze van tweede generatie migranten voor een buitenlandse partner interpreteerde als een teken van hechte banden met het land van herkomst. Deze keuze werd gezien als een teken van onvoldoende integratie in en betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving. In zekere zin vond men dat zij *zichzelf* als buitenstaanders positioneerden. Gevolg hiervan was dat de regering een – weinig succesvolle – poging deed om de toegang van hun huwelijkspartners aan strikte voorwaarden te onderwerpen.

Individuele verantwoordelijkheid en ongunstige kenmerken. Van de jaren negentig tot vandaag

Waar een liberale benadering van gezinsmigratie kenmerkend was voor de jaren tachtig, vond in de jaren negentig een verschuiving plaats richting restrictiever beleid. Deze verschuiving kwam voort uit een fundamentele verandering in het algemeen perspectief op de verhouding tussen migrant, samenleving en staat. In de loop van de jaren tachtig was de ontevredenheid met de effectiviteit van het minderhedenbeleid geleidelijk toegenomen. Tegen het eind van het decennium constateerde het parlement dat de maatschappelijke positie van migranten eerder was verslechterd dan verbeterd en werd de WRR opnieuw verzocht zich in de kwestie te verdiepen. In 1989 presenteerde de Raad het rapport 'Allochtonenbeleid', waarin zij de regering adviseerde om de groepsbenadering te laten varen en zich te richten op het bevorderen van individuele 'zelfredzaamheid'. De regering verwerkte de aanbevelingen van de WRR in de 'Nota Integratie Etnische Minderheden' van 1994. In plaats van op worteling in culturele netwerken werd de nadruk nu gelegd op burgerschap, gedefinieerd als actieve maatschappelijke participatie. De overheid zag wel een taak voor zichzelf in het scheppen van de noodzakelijke voorwaarden voor participatie, maar van de migrant werd verwacht dat hij actief gebruik maakte van de mogelijkheden die hem geboden werden om zo een positieve bijdrage te leveren aan de Nederlandse samenleving. Het kernconcept in deze nieuwe benadering was 'individuele verantwoordelijkheid'. (Prins, 2004: 14-15; Van Walsum, 2002: 141)

Het collectivisme dat kenmerkend was voor het minderhedenbeleid van de jaren tachtig werd dus vervangen door een veel individualistischer benadering. Deze ontwikkeling hield nauw verband met een verschuiving in normen met betrekking tot het gezin, dat in toenemende mate werd beschouwd als een 'contract' tussen gelijkwaardige individuen (Van Walsum 2002: 138-9). Het principe van eenheid van het gezin had zijn onaantastbare positie als hoeksteen van de samenleving verloren. Deze paradigmawisseling had belangrijke gevolgen voor het gezinsmigratiebeleid.

Begin jaren negentig werden de voorwaarden voor gezinsmigratie aanzienlijk verscherpt. In 1993 en 1994 besloot de centrumlinkse regering onder premier Lubbers dat Nederlanders,

vluchtelingen en vestigingsvergunninghouders niet langer waren vrijgesteld van het inkomensvereiste: zij moesten nu minimaal 70% van het sociaal minimum voor echtparen verdienen om gezinsleden te mogen laten overkomen. Alleen mensen die ouder waren dan 57,5 jaar, blijvend arbeidsongeschikten en alleenstaande ouders van kinderen onder de vijf jaar bleven automatisch vrijgesteld van het inkomensvereiste.³⁹ De nieuwe Vreemdelingenwet 2000 zou de inkomenseis verder aanscherpen tot 100% van het minimumloon. Verder werd in 1993 bepaald dat gezinshereniging moest worden aangevraagd binnen drie jaar na vestiging in Nederland. In geval van gezinsvorming werd een wachttijd van drie jaar verblijf in Nederland geïntroduceerd voordat toegang van de huwelijkspartner kon worden aangevraagd. Tenslotte werd in 1994 de zogenaamde 'blauwe kaart', een speciale verblijfsstatus voor gezinsleden van Nederlanders, vluchtelingen en vestigingsvergunninghouders die hen beschermde tegen uitzetting, afgeschaft (De Hart 1997: 45-50).

Ter rechtvaardiging van deze maatregelen wees de regering nadrukkelijk op het principe van individuele verantwoordelijkheid. Van de aanvrager mocht verwacht worden, zo stelde de regering, dat deze de verantwoordelijkheid voor de gezinsleden die hij wilde laten overkomen op zich nam, "[v]erantwoordelijkheid niet alleen in financiële zin maar ook verantwoordelijkheid om een bijdrage te leveren aan het integratie-proces".⁴⁰ Dit argument werd in de Kamer breed gesteund. De regering en de belangrijkste politieke partijen stelden eenstemmig dat het bij deze hervormingen niet ging om beperking van immigratie, maar om "de bevordering van de integratie van nieuwe burgers in de Nederlandse samenleving en om de duidelijkheid en de uitvoerbaarheid van beleid".⁴¹ D66 en de PvdA hadden in eerste instantie nog twijfels, maar stemden uiteindelijk in met het regeringsstandpunt. Alleen GroenLinks bleef zich tegen de hervorming verzetten, omdat het er niet van overtuigd was dat de voorgestelde maatregelen een positief effect zouden hebben op integratie.⁴² Alles bij elkaar werden deze restrictieve maatregelen relatief gemakkelijk aangenomen, vooral in vergelijking met het publieke en politieke protest waarop de 1445-maatregel was gestuit in de jaren tachtig. Wellicht speelt hier een rol dat het publieke debat zich begin jaren negentig sterk concentreerde op de asielproblematiek, zodat de wijziging van het gezinsmigratiebeleid minder de aandacht trok. Desalniettemin geeft de brede consensus in het parlement aan dat zich een significante verschuiving in de benadering van het migratievraagstuk had voltrokken.

Naast deze individualistische tendens werd in de jaren negentig nog een tweede verandering in het denken over migratie in gang gezet. Deze verandering had betrekking op de rol van cultuur in het integratieproces. Binnen het kader van het minderhedenbeleid van de jaren tachtig werd cultuur positief gewaardeerd en werden de culturele rechten van migranten door de regering beschermd. Men ging er vanuit dat behoud van de eigen culturele identiteit het gemakkelijker zou maken voor migranten om een leven voor zichzelf op te bouwen in Nederland. Culturele factoren werden expliciet verworpen als mogelijke oorzaak van sociaal-economische achterstand. In de jaren negentig kwam echter een nieuw vertoog op in het debat over migratie, met een geheel andere kijk op culturele kwesties.

In haar analyse van het publieke debat over de multiculturele samenleving in Nederland noemt Baukje Prins (2002; 2005) dit nieuwe type vertoog 'nieuw realisme'.⁴³ Zij noemt Frits Bolkesteijn en Paul Scheffer als invloedrijke vertegenwoordigers van het nieuw-realistisch vertoog, dat Prins in zijn meest extreme vorm – 'hyper-realisme' – terugvindt in de standpunten van Pim Fortuyn. Centraal element van het nieuw realisme is de nadruk die wordt gelegd op liberale waarden zoals tolerantie, secularisme, individuele vrijheid en de gelijkheid van mannen en vrouwen. Deze waarden worden gepresenteerd als kernwaarden van de Nederlandse identiteit en cultuur, die moeten worden verdedigd tegen andere, minder liberale culturen. In het bijzonder worden vraagtekens gesteld bij de compatibiliteit van de islamitische cultuur met de normen en waarden van de Westerse beschaving.

Naarmate de positie van het nieuw realisme in het publieke debat in de loop van de jaren negentig sterker werd, zijn elementen van deze benadering opgenomen in het politieke debat en in het beleid. Zo is in het publieke en politieke debat over integratie de term 'minderheden' vervangen door het concept 'allochtonen'. Van belang is hierbij dat al snel een onderscheid werd gemaakt tussen Westerse en niet-Westerse allochtonen. De immigratie en integratie van Westerse allochtonen – waaronder burgers van EU-lidstaten en landen als Australië en de VS, maar ook Japan – werd onproblematisch geacht. Toegang en verblijf van niet-Westerse allochtonen werden echter minder positief gezien. (Van Walsum 2004: 124-5; Van Walsum 2005: 14) Aangezien nu van migranten werd verwacht dat zij zelf de verantwoordelijkheid op zich namen voor hun integratieproces, werd hun

‘capaciteit’ om te integreren in de Nederlandse samenleving een factor van belang. De veronderstelling was dat Westerse allochtonen, door hun culturele achtergrond, de liberale waarden deelden die als essentieel onderdeel van de Nederlandse cultuur en identiteit werden beschouwd en daardoor gemakkelijk zouden integreren in de Nederlandse samenleving. Voor niet-Westerse allochtonen gold het tegendeel.

Door het plotselinge succes van Pim Fortuyn en zijn LPF is de rol van het nieuw realisme in de Nederlandse politiek verder versterkt. Het ‘Fortuynisme’ lijkt een blijvende invloed te hebben gehad op de Nederlandse politiek, in het bijzonder op debat en beleid rond migratie. Politici van traditionele partijen hebben de massale publieke respons op Fortuyns politieke boodschap ter harte genomen en streven ernaar de publieke vraag om een former standpunt inzake migratiekwesties tegemoet te komen.

Het eerste kabinet Balkenende kwam aan de macht in 2001. In zijn regeringsverklaring stelde premier Balkenende dat zijn regering een zogenaamde “benadering van de spankracht” zou toepassen op het migratievraagstuk.⁴⁴ Impliciet in deze stelling was de veronderstelling dat de spankracht van de Nederlandse samenleving, dat wil zeggen diens capaciteit om nieuwkomers op te nemen, zijn grenzen kende. Om te voorkomen dat deze spankracht te veel onder druk kwam te staan, zou de regering eisen stellen aan nieuwkomers op het gebied van inkomen maar ook van kennis van de Nederlandse taal. Kernelement in deze benadering was dus zorg om de sociale cohesie, die in de ogen van de nieuwe regering bescherming behoeft. Zoals we zullen zien, wordt hier de invloed van het nieuw-realistische vertoog op het regeringsbeleid het duidelijkst zichtbaar: het onderscheid tussen migranten die een mogelijke overbelasting van de ‘spankracht’ van de Nederlandse samenleving vormen en migranten van wie een positieve bijdrage aan de maatschappij wordt verwacht, wordt in culturele termen gesteld.

Hoewel de politieke gebeurtenissen van de eerste jaren van het decennium revolutionair leken voor wie toen in Nederland leefde, is er op het gebied van gezinsmigratiebeleid sprake van een sterke continuïteit tussen de jaren negentig en de eerste jaren van de nieuwe eeuw. De kabinetten Balkenende zetten de restrictieve trend die in de jaren negentig was ingezet voort. Op 1 november 2004 traden een aantal nieuwe en strengere beleidsregels voor gezinsmigratie in werking. Hierbij werd een onderscheid gemaakt tussen gezinshereniging en gezinsvorming. Terwijl het inkomensvereiste en de leeftijdsgrens voor gezinshereniging ongewijzigd bleven (100%, 18 jaar), werden deze voor gezinsvorming verhoogd naar 120% van het minimumloon en 21 jaar. Mensen die ouder waren dan 57,5 jaar en alleenstaande ouders van kinderen van minder dan vijf jaar waren niet langer vrijgesteld van deze vereisten.⁴⁵ (IND 2005) Daarnaast werd in 2004 een wetsvoorstel gepresenteerd aan het parlement, dat toestemming voor toegang voor vestiging in Nederland afhankelijk maakte van een basisoniveau van kennis van de Nederlandse taal en maatschappij. Deze Wet Inburgering in het Buitenland (WIB) is met name gericht op huwelijksmigranten. Nieuwe migranten zullen op Nederlandse ambassades in het buitenland een toets moeten doen voordat hen toegang wordt verleend. De WIB is op 15 maart 2006 in werking getreden (Ministerie van Justitie 2006).

Het doel van deze hervormingen, zo stelde de regering, was het bevorderen van de maatschappelijke integratie van nieuwkomers. Beperking van de instroom was niet het primaire doel. Toen niet alleen kamerleden maar ook de Raad van State aandrongen op meer duidelijkheid hieromtrent, verklaarde de regering dat waarschijnlijk “een zekere selectie” zou plaats vinden, die zou leiden tot een vermindering van de instroom. Minister Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie verwachtte een vermindering van 25% van ingewilligde aanvragen als gevolg van de WIB en 45% vermindering door de verhoging van het inkomensvereiste en de leeftijdsgrens.⁴⁶

Van Walsum (2004: 14) wijst erop dat de focus van het Nederlands integratiebeleid sinds begin jaren negentig is verschoven van **“disadvantaged ethnic groups to those individuals of foreign origin who might lack the necessary skills and moral qualities required to succeed in an increasingly competitive, market-oriented society”**. De nieuwe Wet Inburgering in het Buitenland is een uitdrukking van deze nieuwe nadruk op de mentale en morele vaardigheden van het individu. De memorie van toelichting stelt dat de WIB bedoeld is om te selecteren op “motivatie en doorzettingsvermogen”⁴⁷, dus op persoonlijke kenmerken. De nieuwe selectieprocedures zijn gebaseerd op een aantal impliciete veronderstellingen over de kenmerken die een nieuwkomer dient te hebben om te kunnen integreren in de Nederlandse maatschappij. Zo is de WIB alleen van toepassing op vreemdelingen die een Machtiging tot Voorlopig Verblijf (MVV) nodig hebben om in Nederland te worden toegelaten. Burgers van landen als Australië, de VS en Japan hebben geen MVV nodig en

zullen dus geen toets hoeven afleggen op de Nederlandse ambassade. Met andere woorden, de WIB richt zich op 'niet-Westerse allochtonen'. Culturele achtergrond wordt van bepalende invloed geacht op de vraag of een migrant een waardevolle aanvulling van de Nederlandse samenleving zal zijn. In de memorie van toelichting is de regering zelfs nog explicieter over wat de doelgroep van de WIB is en waarom: "Een belangrijk deel van deze groep migranten heeft kenmerken die ongunstig zijn voor een goede integratie in de Nederlandse samenleving. Het meest prominent - ook in omvang - is daarbij de groep gezinsvormers uit Turkije en Marokko".⁴⁸ Ook in de Kamerdebatten over de verhoging van het inkomensvereiste en de leeftijdsgrens werd bijna uitsluitend gesproken over huwelijksmigranten uit Turkije en Marokko.⁴⁹ Politici gingen voorbij aan het feit dat rond veertig procent van de huwelijksmigratie autochtone Nederlanders met een buitenlandse partner betreft (De Hart 2003: 54-62). Er werd veel verwezen naar die culturele verschillen die problematisch werden geacht, zoals gedwongen huwelijken en de ondergeschikte positie van vrouwen. Beide hervormingen waren specifiek gericht op huwelijksmigratie omdat werd aangenomen dat mensen die opgegroeid en opgeleid zijn in het buitenland - dat wil zeggen, Turkije of Marokko - geen kansen hebben in de Nederlandse samenleving. Door de immigratie van dergelijke kansarmen wordt "het integratieproces op macro-niveau steeds weer op achterstand gezet". "Voortdurende immigratie bij achterblijvende integratie" kan leiden tot "marginalisering van bepaalde bevolkingsgroepen", een proces dat "van generatie op generatie [kan] worden overgedragen".⁵⁰ Het is opvallend hoeveel parallellen er zijn met de argumenten die in de jaren tachtig werden gebruikt in het debat rondom de 1445-maatregel. Het gegeven dat huwelijksmigratie van kinderen en kleinkinderen van migranten een bron van nieuwe instroom is waarvan de grenzen noch qua duur, noch qua omvang zijn te overzien, blijft politici zorgen baren.

Doordat 'cultuur' sinds de jaren negentig opnieuw is ingevoerd in debat en beleid rond migratie is een nieuwe grenslijn getrokken tussen insiders en outsiders. Insiders zijn zij die de 'Westerse waarden' delen: autochtonen en Westerse allochtonen. Outsiders zijn degenen die deze waarden niet delen: niet-Westerse allochtonen. In dit opzicht is het interessant om te kijken naar de rol die het Nederlands staatsburgerschap speelt binnen het gezinsmigratiebeleid. Tot begin jaren negentig waren de voorwaarden voor een Nederlandse burger die gezinsleden wilde laten overkomen relatief soepel, omdat men meende dat een Nederlander niet moest worden gedwongen te kiezen tussen leven met zijn gezin of leven in zijn vaderland.⁵¹ Deze voorrechten zijn sinds de jaren negentig geleidelijk afgeschaft (De Hart 1997: 41-50; Van Walsum 2004: 121-2). Het tweede kabinet Balkenende neemt het standpunt in dat het feit dat je Nederlands burger bent niet betekent dat je een absoluut recht hebt om met je gezin op Nederlands grondgebied te verblijven.⁵² Formeel zijn deze hervormingen doorgevoerd om het principe van gelijke behandeling van gevestigde migranten en Nederlandse burgers in het migratierecht te versterken. Het is echter veelzeggend dat deze gelijkstelling heeft plaatsgevonden door de regels voor Nederlanders te verscherpen. Een sceptische interpretatie van deze ontwikkeling zou zijn dat naarmate een toenemend aantal 'allochtonen' door naturalisatie of door geboorte (tweede en derde generatie)⁵³ de Nederlandse nationaliteit heeft gekregen, het Nederlands staatsburgerschap voor beleidsmakers een steeds minder relevant criterium is geworden om onderscheid te maken tussen insiders en outsiders.

De verandering in het paradigma waarbinnen migratiebeleid wordt gemaakt en besproken die in de loop van de jaren negentig en het begin van de nieuwe eeuw is opgetreden is dus tweeledig. In de eerste plaats zijn het individu en de individuele verantwoordelijkheid centraal komen staan, waarbij ook het principe van gezinseenheid minder hoog werd gewaardeerd. Dit maakte de weg vrij voor een restrictiever gezinsmigratiebeleid. In de tweede plaats oefende het nieuw-realistisch vertoog steeds meer invloed uit op het regeringsdiscours en -beleid. De huidige regering streeft ernaar de cohesie van de Nederlandse samenleving te beschermen door die migranten te selecteren die naar verwachting het gemakkelijkst zullen integreren in de Nederlandse maatschappij, dat wil zeggen degenen die de liberale waarden delen die als de kern van de Nederlandse identiteit worden beschouwd. Recente hervormingen van het gezinsmigratiebeleid en de politieke debatten daaromheen maken zichtbaar waar de grens tussen insiders en outsiders nu gelegd wordt. Degenen wiens culturele achtergrond als niet-Westers wordt gedefinieerd zijn buitenstaanders en worden op dit moment in Nederland niet met open armen ontvangen.

Conclusie

In de ontwikkeling van het politiek debat en het beleid op het gebied van migratie in Nederland zijn drie periodes te onderscheiden, die elk gekenmerkt worden door een specifieke benadering van het migratievraagstuk. Binnen elk van deze paradigma's wordt de grenslijn tussen insiders en outsiders anders getrokken. De mate waarin een individu wordt gezien als lid van de Nederlandse gemeenschap heeft een bepalende invloed op de voorwaarden waaraan hij moet voldoen om gezinsleden te mogen overbrengen naar Nederland.

Binnen het gastarbeiders-paradigma van de jaren vijftig, zestig en zeventig werden arbeidsmigranten als buitenstaanders beschouwd en waren de voorwaarden voor gezinshereniging dus streng. Daarbij valt op dat de uitsluitende tendens van het gastarbeiders-paradigma enigszins onder druk werd gezet door de morele normen van met name de christen-democratische ideologie, waarin gezinseenheid centraal stond. Naarmate de gezinshereniging in de loop van de jaren zeventig in omvang toenam, nam deze spanning toe. De erkenning van het permanente karakter van het verblijf van gastarbeiders in Nederland begin jaren tachtig bracht een fundamentele verandering in benadering van het migratievraagstuk met zich mee. Binnen het paradigma van het minderhedenbeleid werden gevestigde migranten als insiders beschouwd, hetgeen leidde tot een relatief soepel gezinsmigratiebeleid. Begin jaren negentig veranderde het migratie-paradigma opnieuw. Individuele verantwoordelijkheid kwam centraal te staan. Daarnaast werd culturele achtergrond een relevant criterium om te bepalen welke migranten meer of minder welkom waren in Nederland. De kabinetten onder Balkenende hebben expliciet het beeld geschapen dat de sociale cohesie in Nederland wordt bedreigd door immigratie van de 'verkeerde soort', dat wil zeggen door de instroom van mensen die de Westerse liberale waarden niet delen. Zogenaamde 'niet-Westerse allochtonen' zijn nu de buitenstaanders en de restrictieve hervormingen van de laatste jaren zijn op hen gericht.

Deze subtiele en impliciete manier van onderscheid maken tussen insiders en outsiders is nooit scherpomlijnd of ongecompliceerd, maar zij is altijd bepalend voor debat en beleid op het gebied van migratie. Om een kritisch inzicht te krijgen in beleidsvorming op het gebied van migratie in het algemeen en gezinsmigratie in het bijzonder, is alertheid op en begrip van deze processen van insluiting en uitsluiting een vereiste.

Noot

* Saskia Bonjour is als promovenda verbonden aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Correspondentie: s.bonjour@history.unimaas.nl

¹ 'Gezinshereniging' betreft gevallen waarin het huwelijk al bestond toen beide partners in het buitenland verbleven; 'gezinsvorming' verwijst naar die gevallen waarin één van beide partners in Nederland verbleef op het moment dat het huwelijk werd gesloten.

² Waar De Hart zich richt op de implicaties van het gezinsmigratiebeleid voor Nederlandse vrouwen met een buitenlandse partner, houdt Van Walsum zich bezig met de invloed van dominante normen op het gebied van huwelijk en gezin op het gezinsmigratiebeleid.

³ Ik pas dus een constructivistische benadering toe op de analyse van beleidsvorming: cf. Schön & Rein (1994), Fischer (2003), Wagenaar (1997), Bevir & Rhodes (2004).

⁴ Dit artikel presenteert de eerste resultaten van het archiefonderzoek dat de kern vormt van mijn promotieonderzoek naar beleidsvorming op het gebied van gezins- en huwelijksmigratie in Nederland. Naast de parlementaire documenten, zal dit onderzoek met name de archieven van relevante ministeries – in de eerste plaats het Ministerie van Justitie (IND) – betreffen. De bevindingen die hier worden gepresenteerd zullen worden aangevuld en verfijnd naarmate het empirisch onderzoek vordert.

⁵ Tweede Kamer 1955-1956, B 4100, Hoofdstuk 12, nr. 10; Tweede Kamer 1956-1957, B4500, Hoofdstuk 12, nr. 9, p. 33; Tweede Kamer 1961-1962, B 6500, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3352; Tweede Kamer 1963-1964, bIC420-423.

⁶ Tweede Kamer 1964-1965, bIC677-684.

⁷ Tweede Kamer, 1956-1957, B 4500, Hoofdstuk 12, nr. 9, p. 33.

⁸ Tweede Kamer 1961-1962, B 6500, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3351; Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, Nr. 13, p. 19-20.

⁹ Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3392.

¹⁰ Tweede Kamer 1960-1961, B 6100, Hoofdstuk 16, Handelingen, p. 3655.

- ¹¹ Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3392; cf. Tweede Kamer 1956-1957, B 4500, Hoofdstuk 12, nr. 8, p. 11; Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, nr. 12, p. 8; Tweede Kamer 1962-63, B 6900, Hoofdstuk 6, nr. 8, p. 5.
- ¹² Tweede Kamer 1963-1964, bIC31-34; Tweede Kamer 1964-1965, bIC677-684; Tweede Kamer 1965-1966, bIC590-596; Tweede Kamer 1968-1969, T71-74.
- ¹³ Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3402.
- ¹⁴ Tweede Kamer 1961-1962, B 6500, Hoofdstuk 15, Handelingen, p. 3351; Tweede Kamer 1969-1970, 10 504, nr. 2, p. 9-10; Tweede Kamer 1973-1974, 10 504, nr. 9, p. 15.
- ¹⁵ Tweede Kamer 1962-1963, B 6900, Hoofdstuk 15, nr. 13, p. 19.
- ¹⁶ Tweede Kamer 1969-1970, 10 504, nr. 2, p. 12.
- ¹⁷ Tweede Kamer 1969-1970, 10 504, nr. 2, p. 10.
- ¹⁸ Tweede Kamer, 1969-1970, 10 504, nr. 2.
- ¹⁹ Tweede Kamer 1973-1974, 10 504, nr. 9, p. 4.
- ²⁰ Tweede Kamer 1978-1979, 15 649, nr. 2, p. 4.
- ²¹ Tweede Kamer 1979-1980, Vaste Commissie Justitie, 28 januari 1980.
- ²² Tweede Kamer 1973-1974, 10 504, nr. 9, p. 15-16.
- ²³ Tweede Kamer 1974-1975, 10 504, Handelingen 16 oktober 1974, p. 536-7
- ²⁴ Voor een bespreking van politiek debat en beleid inzake de terugkeer van arbeidsmigranten in Duitsland en Frankrijk in de jaren zeventig, zie bijvoorbeeld respectievelijk Schönwalder, 2001: 547-571 en Weil, 2004: 144-187.
- ²⁵ Zowel in de media als in het parlement werd naar deze terugkeerbonus verwezen als een 'oprotpremie'.
- ²⁶ Eerste Kamer 1975-1976, **Sociale Zaken**, Handelingen 2 maart 1976, p. 528; Tweede Kamer 1976-1977, **Rijksbegroting Justitie**, Handelingen 21 oktober 1976, p. 618.
- ²⁷ Tweede Kamer 1978-1979, 15 649, nr. 2, p. 14-17.
- ²⁸ Tweede Kamer 1970-1971, **Rijksbegroting CRM**, Handelingen 18 november 1970, p. 1077; Tweede Kamer 1973-1974: 10 504, nr. 9, p. 15; Tweede Kamer 1974-1975, 10 504, Handelingen 16 oktober 1974, p. 537.
- ²⁹ Tweede Kamer 1985-1986, 19 532, nr. 1, p. 26.
- ³⁰ De vestigingsvergunning was geldig voor onbepaalde tijd en bood daardoor en veel sterkere verblijfspositie dan de verblijfsvergunning, die jaarlijks vernieuwd moest worden. Een vestigingsvergunning kon, onder bepaalde voorwaarden, na vijf jaar verblijf in Nederland worden verleend.
- ³¹ Tweede Kamer 1982-1983, 16 102, nr. 20, p. 146-7; Tweede Kamer 1982-83, 17 984, nr. 2; Tweede Kamer 1983-84, 17984, nr. 3.
- ³² Tweede Kamer 1982-1983, 16 102, nr. 20, p. 146.
- ³³ Tweede Kamer 1982-1983, 16 102, nr. 20, p. 147; Tweede Kamer 1982-1983, 17 984, nr. 2.
- ³⁴ Tweede Kamer 1982-1983, 17 984, nr. 2, p. 12-13; Tweede Kamer 1984-1985, 17 984, nr. 7.
- ³⁵ Tweede Kamer 1984-1985, 17 984 nr. 7, p. 4.
- ³⁶ Tweede Kamer 1983-1984, 17 984, nr. 3, p. 4.
- ³⁷ Tweede Kamer 1984-1985, 17984, nr. 8, p. 5.
- ³⁸ Mijn stelling dat gevestigde migranten in de jaren tachtig als insiders werden beschouwd en behandeld heeft uitsluitend betrekking op het vreemdelingenbeleid en de parlementaire discussies daaromtrent.
- ³⁹ Tweede Kamer 1992-1993, 22 809, nr. 10, p. 4-5.
- ⁴⁰ Tweede Kamer 1992-1993, 22 809, nr. 10, p. 1.
- ⁴¹ Tweede Kamer 1992-1993, 22 809, nr. 19, p. 3.
- ⁴² Tweede Kamer 1992-1993, 22 809, nr. 19, p. 4-5; Tweede Kamer 1993-1994, 22 809, Handelingen 16 september 1993, TK 95, p. 6941-3.
- ⁴³ Prins gebruikt de term 'nieuw realisme' omdat vertegenwoordigers van dit vertoog zichzelf positioneren als mensen die de werkelijkheid onder ogen durven te zien en maatschappelijke problemen durven te benoemen. Daarmee zetten zij zich af tegen de 'politieke correctheid' van de 'progressieve elite' die het publieke debat censureert.
- ⁴⁴ Tweede Kamer 2001-2002, **Regeringsverklaring**, Handelingen 26 juli 2002, TK92, p. 5505.
- ⁴⁵ Tweede Kamer 2004-2005, 19 637, nr. 873, p. 6-8.
- ⁴⁶ Tweede Kamer 2004-05, 19 637, nr. 837, p. 7.
- ⁴⁷ Tweede Kamer 2003-2004, 29 700, nr. 3, p. 11.
- ⁴⁸ Tweede Kamer 2003-2004, 29 700, nr. 3, p. 4.
- ⁴⁹ Tweede Kamer 2004-05, 19 637, nr. 873.
- ⁵⁰ Tweede Kamer 2003-2004, 29 700, nr. 3, p. 4.
- ⁵¹ Tot 1965 bood het vreemdelingen- en nationaliteitsrecht alleen Nederlandse mannen een bevoorrechte positie. Nederlandse vrouwen verloren automatisch hun nationaliteit wanneer zij trouwden met een buitenlander. Vrouwen die zo het Nederlanderschap hadden verloren konden worden uitgezet of geweigerd aan de grens en dit

is in het verleden ook gebeurd. Formele gelijkheid van mannen en vrouwen werd in 1979 bereikt in het Nederlands vreemdelingenrecht en in 1985 in het nationaliteitsrecht. (De Hart 1997)

⁵² Eerste Kamer, 2003-2004, Aangangsels van de Handelingen, nr. 7.

⁵³ Derde generatie migranten (geboren in Nederland, uit ouders die geboren zijn in Nederland) zijn Nederlands staatsburger bij geboorte. Sinds 1985 kunnen tweede generatie migranten (geboren en opgegroeid in Nederland) de Nederlandse nationaliteit door optie verkrijgen wanneer zij meerderjarig worden. (Heijs 1995: 180-196) De meerderheid van de kinderen van migranten verkrijgt echter de Nederlandse nationaliteit door medenaturalisatie met hun ouders.

Literatuur

- Amersfoort, H. van (1999). Migration Control and Minority Policy: The Case of the Netherlands. In G. Brochmann & T. Hammar (Red.), *Mechanisms of Immigration Control. A Comparative Analysis of European Regulation Policies* (pp. 135-167). Oxford/New York: Berg.
- Bevir, M. and R. A. W. Rhodes (2004). Interpretive theory. In D. Marsh and G. Stoker (Red.), *Theory and Methods in Political Science* (pp. 131-152). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Blom, J.H.C. (1993). Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig. *BMGN*, 108 (1), 28-50.
- Böcker, A. (1992). Gevestigde migranten als bruggehoofden en grenswachters: kettigmigratie over juridisch gesloten grenzen. *Migrantenstudies*, 8 (4), 61-78.
- Entzinger, H. B. (1985). The Netherlands. In T. Hammar (Red.), *European immigration policy. A comparative study* (pp. 50-88). Cambridge (etc.): Cambridge University Press.
- Fermin, A. M. E. (1997). *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Fischer, F. (2003). *Reframing public policy : discursive politics and deliberative practices*. Oxford [etc.]: Oxford University Press.
- Guiraudon, V. (2000). *Les politiques d'immigration en Europe : Allemagne, France, Pays-Bas*. Paris: L'Harmattan.
- Hart, B. de (1997). *"Vrouwen wier toekomst wordt misbruikt". Nederlandse vrouwen met een niet-Nederlandse partner in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht (1849-1996)*. Doctoraalscriptie. Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit van Amsterdam.
- Hart, B. de (2003). Onbezonnen vrouwen - Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht. *Nemesis*, 19 (3), 54-62.
- Heijs, E. J. M. (1995). *Van vreemdeling tot Nederlander: de verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- IND (2005). Nieuwe regels gezinshereniging en gezinsvorming. Retrieved November 29, 2005, from <http://www.ind.nl/nl/inbedrijf/actueel/Nieuweregelsgezinsherenigingengezinsvorming.asp>.
- Ministerie van Justitie (2006). Wet inburgering in buitenland. Retrieved July 6, 2006 from: http://www.justitie.nl/themas/meer/wetsvoorstel_inbu_buitenland/wetv_inburgbuit.asp
- Obdeijn, H. (1987). Van internationale forens tot immigrant. Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (3), 460-474.
- Prins, B. (2002). Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme. *Migrantenstudies*, 18 (4), 241-254.
- Prins, B. (2004). *Voorbij de onschuld: het debat over integratie in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.
- Schön, D. A. and M. Rein (1994). *Frame reflection: toward the resolution of intractable policy controversies*. New York: BasicBooks.
- Schönwälder, K. (2001). *Einwanderung und ethnische Pluralität : politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Grossbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*. Essen: Klartext Verlag.
- Schuster, J. (1999). *Poortwachters over immigranten : het debat over immigratie in het naoorlogse Groot-Brittannië en Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Streek, H. v. (1993). Moeder in het gezin. De invloed van opvattingen over vrouwen op beleid en samenleving. In K. v. Kersbergen, H.-M. t. Napel & P. Lucardie (Red.), ***Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland***, (pp. 187-208). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tinnemans, W. (1994). ***Een gouden armband: een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)***. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders.
- Wagenaar, H. (1997). Verhalen in de beleidspraktijk. ***Beleid & maatschappij***, 24 (1), 2-6.
- Walsum, S. K. van (2002). Transnationale gezinsbanden in een individualistisch tijdperk. In S. Grotenhuis, T. Knijn, T. Korver, E. Tonkens & J. v. d. Zwaard (Red.), ***Hoeksteen of Zwerfkei. Het moderne gezin tussen individualisering en pedagogisering***, (pp. 137-149). Amsterdam: De Balie/NGR.
- Walsum, S. van (2004). The Dynamics of Emancipation and Exclusion. Changing Family Norms and Dutch Family Migration Policies. ***IMIS-Beiträge***, Nr. 24, 119-128.
- Walsum, S.K. van (2005). Dutch rules on family regulation: restyling the Empire's old clothes. Unpublished paper presented at the joint seminar of the Nijmegen/VU research group on new approaches to immigration law, Bergen, 11 December 2005.
- Weil, P. (2004). ***La France et ses étrangers : l'aventure d'une politique de l'immigration, 1938-1991***. Paris: Gallimard.